

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ



دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ

کارکردهای سیاسی - اجتماعی تولیت آستان قدس رضوی

در دوره قاجار

استاد راهنما:

دکتر زهرا علیزاده بیرجندی

استاد مشاور:

دکتر سید حسین رئیس السادات

نگارش:

اکرم ناصری

آبان 1389

کلیه ی حقوق اعم از تکثیر، چاپ، نسخه برداری و اقتباس از
پایان نامه کارشناسی ارشد برای دانشگاه بیرجند محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

شهدا فضل روی زمین است

چو شهد نور رب العالمین است



تقدیم به

بارگاه ملکوتی ثامن الحجج، هشتمین اختر تابان آسمان امامت و ولایت

و

دو خورشید تابان زندگی ام که وجودم برایشان همه جور بود و وجودشان برایم همه مهر.

قدردانی و پاس

بر نام خدایی که نام او راحت روح است و پیام او منتح فوج و سلام او در وقت صبح مؤمنان را صبح، پروردگاریا تو دل رازنده کرد و تخم مهر افکند، دخت شادی رویانید و میوه‌ی آزادی داد. الهی جز از شناخت تو شادی نیست و جز از یافت تو زندگی نماند. الهی تا آموختن را آموختم، آموخته را جلد بوختم، اندوخته را برانداختم و انداخته را میندوختم، نیست را بفر و ختم تا هست بفر و ختم. دود بی کران و تحیات بی پایان بر ارواح طیبه و اشباح طاهره جاسیر آل و اصحاب و مشاییر رجال و اجباب اوباد که سمند خوش خرام عبادت و رخش تیر کام مجاز و استعانت رازین تیزبین بر نهاده و در میدان بیان و ارشاد جولان نموده است.

باری این تحقیق تنها پویای است در بیانی بس فراخ از جوینده‌ی راه معرفت که لطف خداوندی بر سرش سایه گستر بوده و راه‌نمایی باو پند و اندرزهای استادان بزرگوار نصب العینش؛ با تائیدی از حدیث نبوی «من لم یسکر الخلق لم یسکر الخلق» بر خود واجب می‌دانم از زحمات بی‌دیغ و بی‌شائبه‌ی استاد فرزانه و محقق دکتر زهرا علینزاده بیرجندی که باره‌نمایی‌های ارزنده‌ی خویش چراغ هدایت را پیش رویم افروختند و استاد بزرگوار جناب آقای دکتر سید حسین رئیس‌السادات که مرا از نظرات ارزشمند و سازنده خود بهره‌مند ساختند و همچنین از جناب آقای دکتر محمد حسن الهی زاده و استاد گرامی دکتر مجتبی خلیفه که زحمت دآوری این رساله را بر عهده داشتند و مانده‌ی محترم تحصیلات تکمیلی، جناب آقای دکتر حسن امامی شکر می‌نمایم.

در پایان از تمامی کارمندان سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران، مرکز اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، بخش مخطوطات کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس و اداره‌ی پژوهش و معرفی آثار موزه‌های آستان قدس رضوی و کالکلمان کتابخانه‌ی دانشکده ادبیات دانشگاه بیرجند نهایت شکر و سپاسگزاری را دارم و موفقیت روزافزوشان را از خداوند منان خواستارم. همچنین از مهربانی‌های پدر و مادرم - این اسطوره‌های صبر و سنگیابی - و حمایت‌های تمامی دوستان و آشنایانی که طی این سیمون این واوی بی‌پنای لطف خود را از من دریغ نداشتند نهایت سپاسگزارم.

تردید نیست که هر آنچه از نکات مثبت و قوت این پژوهش در این رساله به چشم می‌آید مرهون راه‌نمایی‌های اساتید فرزانه بوده و کاستی‌ها و خطاهای موجود متوجه نگارنده است.

چکیده

آستان قدس رضوی به عنوان یک قطب مذهبی مهم در مطالعات تاریخ ایران و تاریخ محلی خراسان جایگاه ویژه ای دارد. در ساختار تشکیلاتی این نهاد مذهبی، منصب تولیت بالاترین مقام به شمار می آید. در کنار این منصب، مناصب دیگری چون نایب التولیه، قائم مقام التولیه و ناظر آستانه وجود دارد که صاحبان این مناصب کارگزاران اصلی آستانه اند. بر اساس منابع و اسناد، منصب تولیت در ادوار قبل از دوران صفوی - از همان قرون اولیه پس از شهادت امام رضا (ع) - تحت عنوان نقیب یا نقبا وجود داشته و افرادی از سادات موسوی و رضوی که از نسل امام رضا (ع) بودند با تصدی منصب نقابت، بر امور آستانه نظارت می کرده اند. این منصب از دوران صفوی با عنوان متولی تغییر نام داده و در دوره قاجار تحت عنوان نایب التولیه ادامه ی حیات می دهد و موقعیت متولی در مقایسه با دوره های قبل، تغییر می کند. این تغییر به دلیل موقعیت سیاسی و مشاغل حکومتی است که متولی قبل از عهده دار شدن منصب تولیت برعهده داشته است. مسائلی چون شیوه های انتصاب متولیان، کارکردها و وظایف و عوامل متعددی بر افزایش حوزه ی اقتدار متولیان تأثیرگذارده است. شاید بتوان مهمترین عامل را در نحوه ی تعاملات این منصب با حکومت مرکزی و والیان خراسان جستجو کرد. در رساله ی حاضر تلاش شده به بررسی سیر تطور، نحوه ی انتصاب و کارکردهای منصب تولیت پرداخته شود. در کنار این مباحث تعاملات این منصب با والیان خراسان و حکومت مرکزی نیز مورد بحث قرار گرفته و در انتها عوامل تأثیرگذار بر این منصب مورد تحلیل واقع شده است.

روش مورد استفاده برای انجام این پژوهش از نوع روش تحقیق تاریخی است. برای جمع آوری اطلاعات از منابع کتابخانه ای و اسناد موجود در مراکز اسنادی کشور بهره گرفته شده است.

واژگان کلیدی: آستان قدس رضوی، منصب تولیت، نایب التولیه، قاجار، مشهد.

فهرست مطالب

1	مقدمه
4	فصل اول: کلیات تحقیق
18	فصل دوم: اهمیت جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی خراسان
19	1-1- اهمیت جغرافیایی خراسان
21	2-2- اهمیت تاریخی، سیاسی و اقتصادی خراسان
26	2-3- مشهد در گذر تاریخ (سیر تاریخی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی مشهد)
31	2-4- اهمیت خراسان در دوره قاجار
38	جمع بندی فصل
39	فصل سوم: سیر تطور منصب تولیت از آغاز تا دوره قاجار
40	3-1- سیر تطور منصب تولیت از آغاز تا دوره قاجار
56	جمع بندی فصل
57	فصل چهارم: متولیان آستان قدس رضوی در دوره قاجار
58	4-1- متولیان آستان قدس رضوی در دوره قاجار
58	میرزا موسی خان فراهانی (1247 هـ.ق.)
61	حاج میرزا عبدالله خوبی (1262-1264 هـ.ق.)
62	شیخ محمد رحیم بروجردی (1266-1267 هـ.ق.)
63	میرزا عبدالباقی منجم باشی (1267-1270 هـ.ق.)
64	میرزا فضل الله وزیر نظام (1270-1272 هـ.ق.)
67	میرزا محمد حسین عضدالملک قزوینی (1272-1277، 1282-1283 هـ.ق.)
69	میرزا جعفرخان مشیرالدوله (1277-1281 هـ.ق.)
72	حاج علی اکبر قوام الملک شیرازی (1281-1282 هـ.ق.)
74	میرزا محمدخان سپهسالار (1283-1284 هـ.ق.)
76	میرزا محمد خان مجدالملک (1284-1285 هـ.ق.)
78	میرزا محمد حسین دبیرالملک (1285-1287 هـ.ق.)

- 80..... میرزا ابوالقاسم خان معین الملک (1287-1288 هـ.ق.)
- 80..... حاجی سلطان محمد میرزا سیف الدوله (1288-1290 هـ.ق.)
- 82..... میرزا سعیدخان مؤتمن الملک (1290-1297 هـ.ق.)
- 86..... محمد تقی میرزا رکن الدوله (1297، 1298-1301 هـ.ق. 1306-1308 هـ.ق.)
- 89..... میرزا حسین خان سپهسالار (1297 هـ.ق.)
- 93..... عبدالوهاب خان آصف الدوله شیرازی (1301-1303 هـ.ق.)
- 96..... نصرت الدوله فیروز میرزا فرمانفرما (1303 هـ.ق.)
- 98..... میرزا محمد علی صدرالممالک (1303-1306، 1313-1314 هـ.ق.)
- 99..... فتحعلی خان صاحب دیوان شیرازی (1308-1311 هـ.ق.)
- 102..... ابوالفتح میرزا مؤید الدوله (1311-1313 هـ.ق.)
- 104..... میرزا محمود خان مدیرالدوله (1314-1316 هـ.ق.)
- 105..... میرزا محمد رضا صدیق الدوله نوری مازندرانی (1316-1319 هـ.ق.)
- 107..... شاهزاده سلطان حسین میرزا نیرالدوله (1319 هـ.ق.)
- 109..... میرزا ابوالقاسم نصیرالملک شیرازی (1319-1320 هـ.ق.)
- 109..... شاهزاده مهدیقلی میرزا سهام الملک (1320-1322 هـ.ق.)
- 110..... حاج غلامرضا خان آصف الدوله شاهسون (1322-1323 هـ.ق.)
- 115..... حاج میرزا کاظم آقا امام جمعه (1323-1324 هـ.ق.)
- 115..... شاهزاده مهدیقلی میرزا سهام الملک (1324-1326 هـ.ق.)
- 116..... میرزا شفیع صدرالممالک قزوینی (1326-1329 هـ.ق.)
- 117..... حاج سید جواد ظهیرالاسلام (1334-1336، 1338-1340 هـ.ق.)
- 121..... میرزا مرتضی قلی خان طباطبایی (1329-1334، 1340، 1338-1340، 1341 هـ.ق. 1303 هـ.ش.)
- 125..... محمد علی قائم مقام التولیه (1341 هـ.ق.)
- 127..... جمع بندی فصل
- 128..... فصل پنجم: منصب تولیت و کارکردهای متولیان آستان قدس در دوره قاجار
- 129..... 1-5- منصب تولیت و کارکردهای متولیان آستان قدس در دوره قاجار
- 129..... 2-5- تولیت

133	3-5- متولی باشی
134	4-5- نایب التولیه
136	میرزا مهدی خان نایب التولیه (1269-1270 هـ.ق)
136	میرزا احمد نایب التولیه (1270-1275 هـ.ق)
137	میرزا عبدالله
137	میرزا علی اصغر
137	میرزا بدرالدین نایب التولیه
138	میرزا مصطفی خان
138	حاجی رحیم خازن الملک
138	احمد میرزا معین الدوله
139	حاجی سید حسین عرب
139	5-5- قائم مقام التولیه
140	5-6- کارکردها و وظایف متولیان
147	5-7- حقوق متولیان، نایب التولیه ها و مشکلات مالی آستانه
155	5-8- نگاهی به وضعیت عایدات آستانه در دوره قاجار
160	5-9- تعاملات حکومت مرکزی با والیان و متولیان
164	جمع بندی فصل
166	نتیجه گیری
168	فهرست منابع و مآخذ
186	پیوست (الف) اسناد
242	پیوست (ب) عکس ها و تصاویر
257	چکیده به زبان انگلیسی

مقدمه

در بررسی تاریخ ایران به مناصب مذهبی گوناگونی برخورد می‌کنیم یکی از این مناصب، منصب تولیت آستان قدس رضوی است که در ساختار تشکیلاتی این نهاد مذهبی، بالاترین مقام را به خود اختصاص داده است. پیشینه‌ی این منصب به دوره صفویه باز می‌گردد و می‌توان عنوان منصب تولیت را در ردیف سلسله مناصب عصر صفویه مشاهده کرد. با این حال، نشانه‌هایی از وجود این منصب و کارکردهای آن نه با عنوان متولی بلکه تحت عنوان نقابت در دوران پیش از صفوی هم وجود داشته است.

سازمان آستان قدس رضوی با دارا بودن بیش از هزاران خادم و مستخدم ادامه‌ی همان تشکیلات قدیمی عصر صفوی و از قدیمی‌ترین ساختارهای دیوانی و سازمان‌های اداری ایران و جهان است که بیش از دوازده قرن قدمت دارد؛ به طوری که بسیاری از نهادهای مذهبی، ساختارشان را از این نهاد وام گرفته‌اند. در مطالعه‌ی ساختار دیوانی آستان قدس وجود منصب تولیت در رأس چنین تشکیلاتی و هماهنگی میان متولی و کارگزاران آستانه از جمله مباحث قابل توجه است.

در دوره قاجار منصب تولیت دچار تغییر شد. با توجه به گسترش موقوفات در دوره قاجاریه ضرورت انتصاب یک متولی در آستان قدس که نسبت به سایر متولیان از ارشدیت برخوردار باشد، بیش از پیش احساس گردید. در واقع از این زمان است که مسائل مربوط به منصب تولیت، شیوه‌های انتصاب متولیان، وظایف و کارکردهای آنان، نحوه‌ی اداره‌ی تشکیلات آستانه و معضلات مربوط به اداره‌ی این نهاد مطرح می‌گردد. با توجه به این مقدمات، رساله‌ی حاضر این پرسش اساسی را مدنظر قرار داده است که چه عواملی بر منصب تولیت و کارکردهای متولیان در عصر قاجار تأثیر گذارده است؟ فرضیه‌ی مطرح در پاسخ به سؤال فوق این است که روابط متولیان، والیان و حکومت مرکزی بر این منصب و تحولات مربوط به آن تأثیر گذاشته است. در کنار این فرض، دومین مفروض این نوشتار نقش سیاست مذهبی شاهان قاجاریه می‌باشد. لذا به منظور بررسی این مباحث چهار فصل در نظر گرفته شده است.

در فصل اول به اهمیت سیاسی، اقتصادی و مذهبی خراسان پرداخته شده است. در این فصل موقعیت تاریخی، سیاسی و مذهبی شهر مشهد، فراز و نشیب‌های این شهر از زمان شهادت امام رضا (ع) تا پایان دوره قاجار و توجه شاهان عصر به این شهر، مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل دوم سیر تطور منصب تولیت قبل از دوره قاجار، صاحب منصبان اولیه ی آستانه اعم از سادات زیدی، حسنی، موسوی، رضوی و موقعیت اجتماعی، سیاسی و مذهبی آنان در دوران های مختلف، میزان توجه شاهان عصر به آستانه از ابتدای به خاک سپاری امام رضا (ع) در مشهد تا پایان دوره قاجار، نحوه ی تشکیلات آستان قدس در عصر صفوی و تغییرات آن در دوره قاجار و آمیخته شدن دو پست تولیت آستانه و استانداری خراسان به طور توأمان در دوره قاجار اشاره شده است.

در فصل سوم شرح زندگی متولیان آستان قدس رضوی در دوره قاجار به همراه کارکردهای سیاسی - اجتماعی آنان در امور آستانه مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم که مهم ترین فصل این رساله را تشکیل می دهد مناصب تولیت، متولی باشی، نایب التولیه و قائم مقام التولیه با استناد به منابع معتبر مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل در مورد عوامل تأثیرگذار در انتخاب متولیان، کارکرد ها و وظایف آنان نیز بحث شده است. در پایان هر فصل پس از جمع آوری و تحلیل مطالب فصل مورد نظر، به نتیجه گیری فصل پرداخته شده است. شیوه ی جمع آوری مطالب در این رساله کتابخانه ای و با تکیه بر اسناد صورت گرفته و در تحلیل داده ها از روش تبیینی استفاده شده است.

به دلیل اهمیت اسناد در پژوهش های تاریخی و به ویژه رساله ی حاضر، از میان شصت سند به دست آمده، هجده سند تاریخی که با مباحث اصلی همخوانی و ارتباط داشته را برگزیده و پس از بازخوانی و تحلیل محتوایی آن در عین سند به همراه بازخوانی آن در پیوست ها آورده شده است. لازم به ذکر است که دستیابی به اسناد تاریخی کاری بسیار دشوار بوده که زمان زیادی برای مطالعه ی دقیق آن ها و استخراج اطلاعات مورد نیاز صرف شده است.

در پایان از تمامی کارمندان سازمان اسناد و کتابخانه ی ملی ایران، مرکز اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، بخش مخطوطات کتابخانه ی مرکزی آستان قدس و اداره ی پژوهش و معرفی آثار موزه های آستان قدس رضوی سرکار خانم مریم حبیبی نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم و موفقیت روزافزونشان را از خداوند منان خواستارم.

تردید نیست که هر آنچه از نکات مثبت و قوت این پژوهش در این رساله به چشم می آید مرهون راهنمایی های اساتید فرزانه، استاد راهنما سرکار خانم دکتر علیزاده بیرجندی و استاد

مشاور جناب آقای دکتر سید حسین رئیس السادات بوده و کاستی ها و خطاهای موجود متوجه نگارنده است.

لازم به ذکر است که علامت هایی که از شماره 1-24 داخل پرانتز () در متن رساله آمده، شماره‌ی اسناد استفاده شده می باشد که در قسمت پیوست ها به همراه اصل سند و بازخوانی سند مربوطه آورده شده است.

فصل اول:

کلیات تحقیق

شرح مسأله

در مطالعه ی ساختار سیاسی جامعه ی ایران مناصب مذهبی گوناگونی به چشم می خورد. یکی از این مناصب مذهبی، منصب نایب التولیه در آستان قدس رضوی بوده است. آستان قدس رضوی از دیرباز به علت دارا بودن موقعیت مذهبی، سیاسی و اقتصادی از جایگاه ویژه ای در تاریخ خراسان و ایران برخوردار بوده است. تا قبل از روی کارآمدن سلاطین صفویه، تصدی امور این آستانه با شاخص ترین افراد از سادات علوی و رضوی بوده که نقیب نامیده می شدند. از زمان صفویه تولیت عظمی از اختیارات شاه بود و از آن زمان تا پایان دوران قاجار و پهلوی، پادشاهان وقت یک نفر را به عنوان نایب التولیه انتخاب می کردند.

اختیارات و وظایف متولیان در طول زمان تغییراتی را از سر گذرانده و غالب این تغییرات با تصمیمات شاهان عصر ارتباط داشته است. این نکته نشانگر نقش مهم و تأثیرگذار شاهان در شکل گیری و تحول این منصب می باشد. رابطه ی حاکمیت با صاحبان این منصب فصل قابل توجهی در مطالعات دین و دولت است. این پایان نامه قصد دارد ضمن بررسی سیر تطور این منصب مذهبی، رابطه ی شاهان عصر قاجار با متولیان آستان قدس رضوی را بررسی کند و از منظر جامعه شناسی، این منصب و نقش و پایگاه صاحبان آن را نیز مورد ارزیابی قرار دهد. در این ارزیابی کارکردهای مختلف این منصب آشکار خواهد شد. همچنین نتایج و دستاورد های این پژوهش، هم از جنبه ی اطلاعات تاریخی و هم از بعد جامعه شناسی می تواند مفید واقع گردد.

ضرورت تحقیق

از آنجایی که در مطالعات مربوط به تاریخ آستان قدس رضوی، پژوهشی مستقل و جامع در مورد بحث تولیت و منصب نایب التولیه صورت نگرفته است، لذا ضرورت انجام چنین پژوهش هایی آشکار می گردد.

اهداف کلی

- آشنایی با کارکرد، وظایف و ساختار منصب تولیت به عنوان مطالعه‌ی موردی برای شناسایی بهتر مناصب دینی در تاریخ ایران.
- ارزیابی روابط دین و دولت در عصر قاجار از منظر مناصب دینی.

اهداف جزئی

- آشنایی با منصب نایب التولیه ی آستان قدس رضوی؛
- آشنایی با تاریخ آستان قدس رضوی؛
- بررسی عوامل تأثیرگذار بر منصب تولیت؛
- معرفی اقدامات متولیان در مقطع مورد مطالعه؛
- گردآوری اسناد مربوطه جهت استفاده ی محققانی که در این زمینه فعالیت می کنند.

پیشینه تحقیق

با توجه به مطالعات انجام شده در این زمینه باید گفت تاکنون کتاب یا پژوهشی مستقل در باب منصب نایب التولیه ی آستان قدس رضوی نگارش نیافته است؛ به طوری که در باره ی این موضوع می توان به صورت پراکنده و به شیوه ی توصیفی در آثاری که در زمینه ی تاریخ مشهد و تاریخ آستان قدس به رشته ی تحریر درآمده اند، مطالبی یافت. در این زمینه می توان به تاریخ آستان قدس از آقایان علی مؤتمن و شمس الشموس از احتشام کاویانیان و دفاتر اسناد آستان قدس رضوی و پایان نامه کارشناسی ارشد آقای علی سوزنچی کاشانی اشاره کرد. نگارنده ی این اثر به شرح و بررسی احوال محمد ولی خان اسدی با تکیه بر اسناد و مدارک تاریخی پرداخته است. اگر چه نویسنده مدارک مهمی را ارائه داده، اما کار ایشان صرفاً مربوط به یکی از نایب‌التولیه‌ها است، در حالی که در پایان نامه حاضر قرار است به منصب نایب التولیه و شرح وظایف این منصب در دوره قاجار پرداخته شود. در آثار فوق در مورد بیوگرافی و اقدامات نایب التولیه ها مطالبی کلی بیان شده است. یکی از کاستی های عمده ی این آثار همین کلی گویی ها و فقدان تحلیل های تاریخی به‌ویژه در زمینه ی منصب نیابت تولیت آستانه، ساختار و کارکردهای این منصب می باشد، لذا نقطه ی تمایز این رساله با این آثار کلی در پرداختن به همین مباحث

است. در این بررسی تلاش شده که با نگاه جامعه شناختی به این منصب، کارکردها و حوادث تاریخی مرتبط با آن بررسی گردد و از این جنبه خلاء مطالعاتی در این زمینه در حد امکان رفع شود. همچنین در این بررسی سعی شده عوامل تأثیرگذار بر حوزه ی اختیارات صاحبان این منصب نیز مورد بررسی قرار گیرد.

سؤالات و فرضیات

- چه عواملی در افزایش حوزه های اقتدار متولیان تأثیر داشته است؟
- عوامل تعیین کننده در روابط شاهان و متولیان چه بوده است؟
- جمع شدن دو منصب استانداری و تولیت در یک شخص و نظر مساعد شاهان نسبت به متولیان سبب افزایش اقتدار متولیان بوده است.
- ساز و کارهای قدرت و مناسبات سیاسی نقش مهمی در روابط شاهان و متولیان داشته است.

معرفی منابع

در تدوین این رساله از منابع متعدد تاریخنگارانه و غیر تاریخنگارانه استفاده شده است. در این بحث به معرفی مهمترین منابع دست اول و نزدیک به دوره قاجار که بیش از سایر منابع در پژوهش حاضر استفاده شده است، پرداخته می شود.

- تاریخ روضه الصفای ناصری / رضا قلی خان هدایت؛ به کوشش جمشید کیانفر

رضا قلی خان معروف به لِّله باشی است که در سمت دایه ی شاهزادگان قاجار، سفیر ایران و ناظم مدرسه ی دارالفنون خدمات مهمی به دودمان قاجار کرده است. وی مؤلف ریاض العارفین، انجمن آرای ناصری و مجمع الفصحاء است. او همچنین بر مجلات تاریخ روضه الصفای، اثر میرخواند تحریری نوشته که در جای خود بسیار مهم و ارزنده است. تاریخ روضه الصفای از جمله تواریخ عمومی بوده که شرح مفصلی از رویدادهای چهار قرن تاریخ ایران از روزگار صفویان تا سال 1272 هـ.ق. را در بر می گیرد، اما اطلاعات بسیار مهمی درباره ی چهار سلسله ی پادشاهی ایران را به صورتی مفصل و کلی ارائه می دهد. در این رساله از تاریخ روضه الصفای تنها در جهت شرح مهمترین شورش ها نظیر شورش سالار در دوره قاجار استفاده شده است، نثر کتاب متکلف است.

- **تاریخ منتظم ناصری / محمد حسن بن علی اعتمادالسلطنه؛ به اهتمام محمد اسماعیل رضوانی**
این کتاب از جمله تواریخ عمومی است که به شرح وقایع جهان به ویژه جهان اسلام پرداخته است. کتاب در سه جلد تنظیم شده است. جلد نخست وقایع تاریخی از سال اول هجری تا سال انقراض خلافت بنی عباس و ذکر وقایع آسیا، اروپا و آفریقا؛ جلد دوم از سال 657 هـ.ق. شروع و به سال 1193 هـ.ق. پایان زندگی کریم خان ختم می شود. تاریخ منتظم ناصری بیشتر وقایع نگاری صرف بوده و نگارنده از جلد سوم این کتاب که قسمت اصلی این منبع را تشکیل می دهد و شامل تاریخ سلسله ی قاجار و مطالبی در مورد نسب ایل قاجار می باشد، تنها در خصوص وقایع مهم تاریخ این دوره استفاده کرده است.

- **حقایق اخبار ناصری / محمد جعفر خورموجی؛ به کوشش حسین خدیو جم**

این کتاب شامل تاریخ مختصر ایل قاجار است که دوران زندگی آقا محمد حسن خان قاجار، آقا محمد خان، فتحعلیشاه، محمد شاه و دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار را از هنگام جلوس سلطنت از سال 1265-1280 هـ.ق. را در بر می گیرد. این اثر در خصوص فتنه ی باب، روابط ایران با روس و وقایع سال های 1193-1284 هـ.ق. مطالب ارزنده ای دارد، اما در این منبع تنها به شرح حال چند نفر از متولیان آن هم به طور پراکنده پرداخته شده است که در فصل چهارم این رساله در شرح حال متولیان مورد استفاده قرار گرفته است. نثر کتاب ساده و روان می باشد.

- **ناسخ التواریخ، تاریخ مفصل قاجاریه / میرزا محمد تقی خان سپهر (لسان الملک)؛ به کوشش جمشید کیانفر**

میرزا محمد تقی خان سپهر به دستور ناصرالدین شاه کتاب تاریخ قاجار را تألیف کرد. این اثر در یک مجلد شامل سه جلد تاریخ قاجار است که از اصل و نسب ایل قاجاریه آغاز می شود و در جلد دوم به پایان سلطنت محمد شاه می رسد. جلد سوم کتاب، شرح وقایع و سلطنت ناصر الدین شاه، روابط ایران و انگلیس، فرانسه و روسیه، مسأله ی هرات و فتنه ی باب را در برمی گیرد. در رساله ی حاضر جهت تشریح و استدلال مستند و بازگویی رویدادها از این منبع بهره گرفته شده است. مؤلف اگر چه در برخی موارد از گفتن حقیقت خودداری کرده، اما تلاش سپهر در جمع آوری اطلاعات از بیش از ده ها کتاب و قدرت تحلیل مطالب قابل ستایش است.

-المآثر والآثار / محمد حسن خان اعتمادالسلطنه؛ به کوشش ایرج افشار

این کتاب به مناسبت فرارسیدن چهلمین سال پادشاهی ناصرالدین شاه نگاشته شده که از جمله مهمترین مأخذ برای مطالعه در عهد ناصری و رجال آن دوران است. در اینکه این کتاب تألیف اعتمادالسلطنه است، اختلافاتی وجود دارد، اما آقای ایرج افشار در مقدمه ی کتاب خاطرنشان می کنند که: "طبیعی است چنین کتابی زاده ی اندیشه و پرورده یک نفر نیست و دارای اطلاعات و اخباری است که هر یک از آن ها از جایی و کسی به دست آمده است. مؤلف ناگزیر از آن بوده که مطالب را از اطراف جمع آوری کند و روزنامه ها و گزارش هایی چند را ببیند و به رشته نگارش بکشد و چون وی وزیر دارالترجمه و دارالطباعة وقت بوده افراد معتمد و زبردست زیادی داشته که مطالب را استخراج و تنظیم می کرده اند". کتاب سه جلدی است و نگارنده در این رساله بیشتر از جلد دوم و سوم این کتاب که در احوال رجال دوره قاجار و دربار ناصری و ذکر اسامی علما، فضلا، ائمه و مجتهدین می باشد، استفاده کرده است.

- مکارم الآثار، در احوال رجال دو قرن 13 و 14 هـ. ق. میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی

این کتاب شرح حال رجال دوره قاجار اعم از علما، حکما، شعرا، سلاطین و مشاهیر است. جلد نخست کتاب بیان شرح حال 116 نفر از رجال از سال 1193-1205 هـ. ق. جلد دوم احوال 125 نفر رجال سال های 1206-1216 هـ. ق. جلد سوم شرح 270 نفر از رجال در سال های 1217-1236 هـ. ق. جلد چهارم شرح حال 314 نفر از رجال از سال های 1237-1253 هـ. ق. جلد پنجم احوال 217 رجال از سال 1254-1267 هـ. ق. و جلد ششم و هفتم شرح حال رجال مابین سال های 1268-1279 هـ. ق. را شامل می شود. اثر فوق حاوی مطالبی مفید و ارزشمند در خصوص شرح حال رجال قرن 13 و 14 هـ. ق. است. منبع فوق در بسیاری از نقاط تاریک شرح حال برخی از متولیان آستان قدس راهگشای نگارنده بوده است. ضروری است اشاره شود که متأسفانه علی رغم پیگیری مکرر، دستیابی به جلد 7 این اثر که تنها در کتابخانه ی وزیری یزد موجود می باشد به علت مسدود بودن کتابخانه میسر نشد.

- شرح حال رجال ایران / مهدی بامداد

مؤلف از جمله پیشگامان رجال نویسی به شیوه ی نوین در ایران است که کتاب های بسیاری تألیف کرده است که اثر مشهور او شرح حال رجال ایران در شش جلد از سال 1347 خورشیدی،

چندین نوبت به چاپ رسیده است. نگارنده از اثر فوق جهت معرفی رجال ایرانی در قرون اخیر بهره برده است. مؤلف در نگارش این اثر از منابع گوناگون تاریخی استفاده کرده و از طریق مصاحبه و گفتگو با افراد مطلع، اطلاعات و یادداشت های فراوانی را جمع آوری کرده است. باید اشاره کرد که این منبع در کنار مطالب ارزشمند و منحصر به فرد در عرصه ی معرفی و شناخت رجال ایرانی در قرون اخیر در بسیاری از مطالب در بعضی مواقع ارجاع کاملی در خصوص مطلب مورد نظر ارائه نداده است.

- عین الوقایع / محمد یوسف ریاضی هروی؛ به اهتمام محمد آصف فکرت

کتاب اصلی شامل دوازده بخش است که آثار ادبی و تاریخی را در بر می گیرد و به صورت سالشمار، شرح وقایع را از افغانستان و ایران شروع کرده و به بیان حوادث کشورهای دیگر می پردازد. این کتاب شامل وقایع ایران بین سال های 1231-1324 هـ.ق. دوران پادشاهان قاجار از فتحعلیشاه تا مظفرالدین شاه، مطالبی در خصوص خراسان، جنگ های ایران و روس، اوضاع هرات، فتنه ی ترکمانان، روابط ایران و اسپانیا، فتنه ی باب، فتنه ی سالار در خراسان، امیرکبیر و اقدامات او، سفر های ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه به اروپا و وقایع دوران این پادشاهان می باشد. این اثر از جهت پرداختن به آشفتگی خراسان در دوران چند تن از والیان و متولیان در این منطقه حائز اهمیت بوده که جهت روشن شدن اوضاع مملکتی در این عصر مورد استفاده ی نگارنده قرار گرفته است.

- مرآة البلدان / محمد حسن خان اعتمادالسلطنه؛ به کوشش عبدالحسین نوایی و میر

هاشم محدث

کتاب شامل چهار جلد می باشد. در جلد اول و چهارم بیشتر جغرافیای تاریخی است و جلد دوم و سوم که در یک مجلد به چاپ رسیده است، شرح سلطنت سی و دو ساله ی ناصرالدین شاه از سال 1264-1296 هـ.ق. است. نگارنده از این نظر که مؤلف در پایان وقایع هر سال به بیان حوادث مهم در همان سال پرداخته، منبع فوق را مورد استفاده قرار داده است. همچنین مؤلف در بخش ملحقات، وقایع سال سی و سوم سلطنت ناصری و حوادث مهم جهان را به آن اضافه کرده که این خود بر ارزش اثر افزوده است.

- خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله؛ به کوشش حافظ فرمانفرمائیان

نویسنده ی این کتاب مدتی سمت صدر اعظمی مظفردالدین شاه قاجار را عهده دار بوده است. وی در کتاب به خلاصه ای از آغاز حکومت قاجاران، شرحی درباره ی آقا محمد خان، فتحعلیشاه و محمد شاه قاجار پرداخته است. قسمت اصلی کتاب شرح مفصل حکومت ناصرالدین شاه قاجار است که در این بخش به دوران وزارت امیرکبیر، زندگی خصوصی شاه، سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا، عتبات و خراسان، اوضاع سیاسی، اقتصادی این دوره، واقعه ی رژی، سید جمال الدین و شرح اقدامات او، میرزا رضا کرمانی و ماجرای قتل ناصرالدین شاه، جلوس مظفر الدین شاه، مسافرت های شاه به اروپا و اطلاعاتی در خصوص صدر اعظم های او می پردازد. همچنین در خصوص شرح حال تنها چند نفر از متولیان مطالبی مختصر آمده که در رساله ی حاضر مورد استفاده قرار گرفته است. کتاب با مرگ امین الدوله پایان می یابد.

- روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه / محمد حسن خان اعتمادالسلطنه

از میان آثار متعلق یا منتسب به اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات یکی از مهمترین تألیفات این سیاستگر دانش اندوخته ی دوره قاجار است. در این اثر اسناد فوق العاده با اهمیت عصر مؤلف و اخبار مربوط به مملکت داری و آداب مخصوص دستگاه سلطنت ناصرالدین شاه به صورت مفصل آمده که از این جهت مورد استفاده ی نگارنده قرار گرفته است. در روزنامه خاطرات در کنار ذکر حوادث با جزئیات دقیق، دخالت کینه و دشمنی مؤلف و جانبداری از برخی شخصیت های تاریخی به چشم می خورد.

- خلسه یا خواب نامه / محمد حسن خان اعتمادالسلطنه؛ به کوشش محمود کنیرائی

خلسه یا خواب نامه از جمله نوشته های بازپسین زندگی اعتمادالسلطنه و دوران پادشاهی ناصرالدین شاه قاجار است. این کتاب پس از سفر ناصرالدین شاه به عراق عجم (1310 هـ.ق.) آغاز شده و در سال 1310 هـ.ق. پایان یافته است، در واقع خلسه سه سال پیش از کشته شدن ناصرالدین شاه نوشته شده است. از آنجایی که اعتمادالسلطنه و پدرانیش درباری بوده اند، می توان آگاهی های سودمندی در کتابش یافت، اما این بدان معنی نیست که هر چه در آن آورده درست و معتبر باشد. اعتمادالسلطنه چندان روابط خوبی با سپهسالار و میرزا علی اصغر خان اتابک نداشته و